

Wstęp

Na początku kilka słów wyjaśnienia skierowanych do Czytelnika, a związanych z przygotowaniem niniejszego tomu do druku. W latach pięćdziesiątych XX w. rozpoczęły się prace nad publikacją zakrojonego na szeroką skalę „Słownika historyczno-geograficznego Polski średniowiecznej”, którego redaktorem naczelnym był prof. Karol Buczek. Już w 1963 r. ukazał się jeden z zaplanowanych tomów serii opracowany przez dra Ryszarda Rosina, a mianowicie *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*¹. Ponieważ jednak został wydany w formacie, który nie odpowiadał zaplanowanemu charakterowi całej serii, został uznany przez redaktora serii „za rodzaj próbnego zeszytu »Słownika średniowiecznego«”². W związku z tym tom pierwszy słownika ukazał się dopiero w 1971 r. i obejmował ziemię chełmińską³. Jednym z kolejnych miał być tom poświęcony Kujawom i ziemi dobrzyńskiej.

Prace nad *Słownikiem historyczno-geograficznym Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu* rozpoczęte zostały przez Zenona Gulдона już w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XX w. Przerwane zostały w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku, przede wszystkim z powodu zmiany miejsca pracy przez Z. Gulдона (przenosiny z Torunia do Kielc). Decyzja o ich wznowieniu zapadła w końcu 2008 r., kiedy to do prac nad przyszłą publikacją włączony został Jacek Wijaczka.

Publikowany tom stanowi drugą część słownika historyczno-geograficznego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu, obejmuje więc dwa województwa: brzesko-kujawskie i inowrocławskie. Taki układ treści jest wbrew dotychczasowym regułom serii, bowiem dotąd kolejne zeszyty obejmowały najwyżej jedno województwo.

Podstawę źródłową słownika stanowią źródła drukowane i częściowo rękopiśmienne pochodzące sprzed 1526 r.⁴ W wielu przypadkach wykorzystano także źródła późniejsze i to nie tylko z drugiej połowy XVI w.⁵, ale także z XVII–

---

¹ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, oprac. R. Rosin, Warszawa 1963.

² K. Buczek, *Wstęp*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, oprac. K. Porębska, przy współpracy M. Grzegorza, pod red. M. Biskupa (= *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, pod red. K. Buczka, t. 1), Wrocław 1971, s. V.

³ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej*.

⁴ K. Buczek, *Wstęp*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej*, s. 14–15.

⁵ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964; tenże, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1967.

XVIII w.¹ Ponieważ w średniowieczu (do XIV wieku) obie te ziemie tworzyły pewną integralną całość, we wstępie podane są czasami informacje dotyczące ich obu. Z tego samego powodu bibliografia zawiera źródła i literaturę przedmiotu dotyczącą obu tych ziem.

Przy opracowaniu niniejszego tomu istotną rolę odegrała opublikowana wcześniej praca dotycząca podziałów administracyjnych Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV w. Zawierała ona omówienie podziałów kościelnych, a więc granic diecezji włocławskiej i płockiej, granic archidiakonatów oraz sieci parafialnej w poszczególnych dekanatach diecezji płockiej i włocławskiej, a także trzech parafii diecezji gnieźnieńskiej. Ponadto przedstawiono w niej zasięg istniejących na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej kasztelanii oraz zmieniające się podziały dzielnicowe i posiadłości krzyżackie na tym terenie².

Ważną rolę w przygotowaniu publikacji odegrały też prace Stanisława Kozierowskiego dotyczące nazw topograficznych w zachodniej i środkowej³ oraz wschodniej Wielkopolsce⁴. Prace te z kolei stanowiły główną podstawę badań Konstantego Jana Hładyłowicza o zmianach krajobrazu i rozwoju osadnictwa w Wielkopolsce w XVI–XIX w.⁵ i S. Utrata na ten sam temat na Kujawach⁶.

Słownik poprzedza wykaz materiałów źródłowych (wydawnictw i źródeł rękopiśmiennych) i podstawowej literatury dotyczącej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej.

---

¹ R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu przeddeckiego w XVII–XVIII w.*, ZKD, seria B, 1979, s. 165–185; tychże, *Materiały do osadnictwa powiatu kowalskiego w XVII–XVIII w.*, ZKD, seria C, 1980, s. 275–290; Z. Guldon, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej w XVI–XVIII wieku*, ZKD, seria D, 1981, s. 229–252; R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do dziejów osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII–XVIII wieku*, ZKD, seria E, 1984, s. 143–172; tychże, *Osadnictwo powiatu inowrocławskiego w latach 1775–1789*, „Ziemia Kujawska”, t. 6, 1981, s. 99–113; Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej – terytorium, ludność i stosunki gospodarczo społeczne*, w: *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej. XV–XX wiek*, pod red. M. Wojciechowskiego, Warszawa 1987, s. 9–68; L. Stępkowski, „Osadnictwo Kujaw w latach 1775–1789”, Kielce–Kraków 1982 (mps pracy doktorskiej w Bibliotece Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie). Zob. też „*Regestr diecezjów*” Franciszka Czaykowskiego, czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783–1784, wyd. S. Górzyński, Warszawa 2006.

² Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974. Zob. też: A. Bogucki, *Przynależność administracyjna Kujaw w XI i XII wieku*, [w:] *Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej. Materiały z sesji naukowej (9–10 maja 1994 roku)*, pod red. O. Krut-Horonzia i L. Kajzera, Włocławek 1995, s. 11–22.

³ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1921–1922.

⁴ Tenże, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1926–1928.

⁵ K. J. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932.

⁶ S. Utrat, „*Studia nad zmianami krajobrazu od końca XIII do początków XX wieku*”, Lwów 1935, praca magisterska w Bibliotece Akademii Nauk we Lwowie, zespół Uniwersytetu Lwowskiego, rkps 104.

Dla tego drugiego obszaru opublikowane zostały dwie bibliografie¹. Brak natomiast tego typu opracowania dla Kujaw. Załączono także symbole dokumentacyjne, skróty rzeczowe i schemat układu treści w opisach osad. Układ rzeczowy przygotowany został według ośmiopunktowego formularza, który ma umożliwić Czytelnikowi szybsze znalezienie potrzebnych mu informacji. Nie w każdym opisie danej miejscowości (czy obiektu) zastosowanie owego schematu było możliwe, gdyż w wielu przypadkach źródła nie dostarczały odpowiedniej ilości informacji.

Podziały polityczno-administracyjne Kujaw

Przynależność administracyjna Kujaw (nazwa ta pojawia się po raz pierwszy w 1136 r. w Bulli gnieźnieńskiej) w XI i XII w. jest sporna i dyskutowana w literaturze przedmiotu do dziś. W XI w. obszar dzisiejszych Kujaw był prawdopodobnie podzielony między dwie prowincje. Kraina nadgoplańska (kruszwicka) miała należeć do prowincji wielkopolskiej (a od 1075 r. diecezji gnieźnieńskiej), a kraina nadwiślańska (brzesko-włocławska) do prowincji mazowieckiej (i diecezji płockiej). W następnym stuleciu (przed 1144 r.) kraina nadgoplańska została przyłączona do Mazowsza i odtąd obie części Kujaw należały do tej samej dzielnicy².

W ostatnim dziesięcioleciu XII w. doszło do przejściowego wyodrębnienia dzielnicy kujawskiej pod rządami Bolesława Mieszkowica i powstania szeregu urzędów dzielnicowych, w tym wojewody kujawskiego. Po śmierci Bolesława w bitwie pod Mozgawą (1195) dzielnicą kujawską znalazła się pod bezpośrednimi rządami Mieszka III Starego³, a następnie jego syna Władysława Laskonogiego.

---

¹ *Bibliographie zur Landeskunde der zum Regierungsbezirk Ziechenau, dem Kreisen Suwalki, Lipno und Rypin gehörenden ost- und westpreussische Gebiete*, oprac. E. Keit, „Altpreussische Forschungen”, Jg. 17, 1940, H. 2, s. 243–401; Jg. 18, 1941, s. 325–365; M. R. Krajewski, *Materiały do bibliografii historycznej ziemi dobrzyńskiej*, Włocławek 1986; krytyczna recenzja tej publikacji: T. J. Horbacz, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 34, 1988, nr 3, s. 527–536. Zob. też M. Krajewski, *Materiały do bibliografii historycznej ziemi dobrzyńskiej za lata 1985–1992 wraz z uzupełnieniami z lat poprzednich*, „Ziemia Dobrzyńska”, t. 2, 1992, s. 207–262. Ukazała się także bibliografia zawartości rocznika „Ziemia Dobrzyńska”, ale pod dziwnym tytułem: M. Krajewski, *Przyczynki historyczne i historiograficzne ziemi dobrzyńskiej. Bibliografia zawartości Ziemi Dobrzyńskiej. Zeszyty Naukowe Dobrzyńskiego Oddziału WTN, t. 1–10: 1989–2006 wraz z krótkim komentarzem i objaśnieniem pisowni hasła „ziemia dobrzyńska”*, Rypin 2006.

² A. Bogucki, *Przynależność administracyjna Kujaw w XI i XII wieku*, s. 11–22.

³ H. Rutkowski, *Zajęcie Kujaw przez Mieszka III*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej: zbiór studiów*, pod red. S. K. Kuczyńskiego, t. 5, Warszawa 1992, s. 109–123.

Najpóźniej w 1206 r. Kujawy zostały ponownie przyłączone do Mazowsza i dostały się we władanie księcia Konrada mazowieckiego¹. W okresie jego panowania, w trzecim dziesięcioleciu XIII w. nastąpił wzrost odrębności administracyjnej Kujaw, bowiem dotychczasowy wojewoda mazowiecki i kujawski Arnold zaczął sprawować tylko urząd wojewody kujawskiego, a wojewodą mazowieckim mianowany został Bogusza.

Po śmierci Konrada Mazowieckiego Kujawy otrzymał w spadku syn Kazimierz, w wyniku czego Kujawy stały się samodzielną dzielnicą książęcą. To właśnie za rządów Kazimierza (1230–1267) wykształciła się kujawska hierarchia urzędnicza. Poza urządami wojewody kujawskiego i kasztelanów kruszwickiego i włocławskiego pojawiły się urzędy kasztelana bydgoskiego, inowrocławskiego i słońskiego oraz kujawskich: chorążego, cześnika, łowczego, podczaszego, podkomorzego, podłowczego, podskarbiego, podstolego, sędziego, skarbnika, stolnika, kanclerza i podkanclerzego².

Spadek po zmarłym w 1267 r. Kazimierzu podzielony został między czterech z pięciu synów (najstarszy Leszek jeszcze przed śmiercią ojca otrzymał ziemię sieradzka). Siemomysł otrzymał zachodnią część Kujaw z siedzibą w Inowrocławiu (tzw. Kujawy Inowrocławskie), natomiast część wschodnią, czyli Kujawy Brzeskie (bez kasztelanii kruszwickiej) dostały się we władanie Kazimierza, Siemowita i Władysława zwanego później Łokietkiem³. Po śmierci Siemomysła w końcu 1287 r. władza książęca w dzielnicy inowrocławskiej przeszła formalnie w ręce jego małoletnich synów: Kazimierza, Leszka i Przemysła, faktyczną władzę sprawowali w ich imieniu regenci, na czele z matką Salomeą. W latach 1311–1315, wraz z dojściem do pełnoletniości synów, doszło do podziału Kujaw Inowrocławskich. Leszek został księciem inowrocławskim, Przemysł księciem wyszogrodzkim, a Kazimierz księciem gniewkowskim. Podział dzielnicowy tego terytorium został dosyć szybko przewyciężony. Najprawdopodobniej na początku 1324 r. książę Leszek zrezygnował z księstwa inowrocławskiego na rzecz brata Przemysła. W 1327 r., w związku z wybuchem wojny z zakonem krzyżackim, król Władysław Łokietek,

---

¹ Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw*, s. 166.

² S. Szybkowski, *Kujawska szlachta urzędnicza w późnym średniowieczu (1370–1501)*, Gdańsk 2006, s. 18.

³ Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw*, s. 183.

stryj Przemysła, w zamian za księstwo inowrocławsko-wyszogrodzkie nadał Przemysłowi księstwo sieradzkie¹.

Na Kujawach Brzeskich natomiast w 1288 r. samodzielne rządy objął Władysław Łokietek, który stracił je w 1300 r. na rzecz króla Wacława II. Łokietek odzyskał księstwo w 1306 r. Wkrótce pod jego panowanie dostały się całe Kujawy (1327). Taki stan rzeczy utrzymał się do wojny z Krzyżakami w 1332 r. Zachodnia ich część wróciła pod panowanie Kazimierza Wielkiego w 1337 r., zaś wschodnia – w 1343 r. na mocy pokoju kaliskiego². Księstwo gniewkowskie pozostawało formalnie niezależne, ale książe Kazimierz został zmuszony do zburzenia murów miejskich otaczających Gniewków, a księstwo pozostawało do 1339 r. pod okupacją zakonu krzyżackiego³.

Śmierć króla Kazimierza Wielkiego w 1370 r. przywróciła podział Kujaw, ponieważ kolejny władca, Ludwik Węgierski, przekazał ziemię bydgoską (wraz z ziemią dobrzyńską, złotowską i wałecką) w lenno księciu słupeckiemu Każkowi⁴. Reszta Kujaw pozostała w granicach Królestwa. W zastępstwie regentki Elżbiety Łokietkówny władzę starościńską na Kujawach Inowrocławskich sprawował starosta wielkopolski Sędziwój z Szubina; na Kujawach Brzeskich starostą był Bartosz z Sokołowa⁵.

W 1359 r. księstwo inowrocławskie dostało się w ręce księcia gniewkowskiego Władysława Białego, co trwało do 1363/1364 r. Próbował on jeszcze dwukrotnie, w 1373 i 1375–1377, odzyskać stracone ziemie, ale ostatecznie – w zamian za odszkodowanie finansowe – zrezygnował z pretensji do tego księstwa. W 1377 r. doszło do kolejnych zmian administracyjnych. Kujawy Brzeskie otrzymał w zarząd Piotr z Małachowa z zamian za czynsz roczny w wysokości 2000 grzywien. W tym samym roku lenno Każka słupeckiego, w związku z jego śmiercią, powróciło do Korony. Wkrótce jednak trafiło w ręce Władysława Opolczyka, któremu w 1378 r. – w zamian za rezygnację z namiestnictwa na Rusi – król Ludwik Węgierski nadał

---

¹ J. Bieniak, *Przemysł*, PSB, t. 28, Wrocław 1984, s. 733–734.

² Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw*, s. 209–211; J. Bieniak, *Odzyskanie zachodnich Kujaw przez Kazimierza Wielkiego w 1337 r.*, „Zapiski Historyczne”, t. 39, 1974, z. 3, s. 70–95.

³ J. Bieniak, *Odzyskanie zachodnich Kujaw*, s. 92.

⁴ Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw*, s. 218–219; S. Szybkowski, *Rządy Kazimierza (Każka) Bogusławica w ziemi bydgoskiej. Jeszcze o otoczeniu księcia słupecko-bydgosko-dobrzyńskiego*, [w:] *Książęta, urzędnicy, złoczyńcy* (= *Gdańskie studia z dziejów średniowiecza*, nr 6, pod red. B. Sliwińskiego), Gdańsk 1999, s. 235–249.

⁵ Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw*, s. 219.

ziemię dobrzyńską, dzielnicę gniewkowską i terytorium bydgoskie¹. W 1391 r. księstwo gniewkowskie a w 1392 r. ziemia bydgoska i inowrocławska dostały się pod panowanie Władysława Jagiełły². Kujawy Brzeskie w latach 1383–1398 trzymał w zastawie Siemowit IV mazowiecki³.

Proces likwidacji odrębności dzielnicowej Kujaw zakończył się ostatecznie w 1398 r., kiedy wróciły one do Korony⁴. Na ich terenie sprawowali odtąd rządy starostowie: brzesko-kujawski, inowrocławski, bydgoski i kruszwicki. W 1420 r. w źródłach wspomniany został także starosta przedecki.

Na przełomie XIV i XV w. na terenie Kujaw funkcjonowały nadal dwa oddzielne województwa wykształcone w pierwszej połowie XIV w., a mianowicie brzesko-kujawskie i inowrocławskie. Wspomnieć jednak trzeba, że przez niedługi czas na terenie Kujaw funkcjonowało trzecie województwo, gniewkowskie. Na początku XV w. województwo to zlało się z województwem inowrocławskim⁵. Taki podział Kujaw wywarł wpływ na ukształtowanie się reprezentacji stanowej. W XV w. każde województwo miało odrębny sejmik. Szlachta województwa brzeskiego zbierała się wówczas na sejmikach w Brześciu Kujawskim lub Radziejowie a szlachta województwa inowrocławskiego zjeżdżała do Inowrocławia, Gniewkowa lub Służewa. Pierwszy znany sejmik brzeski odbył się w 1402 r., a inowrocławski – w 1422 r. Ostatecznie doszło do połączenia obu sejmików. Konstytucja z 1510 r. wyznaczyła Radziejów jako miejsce wspólnego sejmiku obu województw kujawskich⁶. W XVI w. województwo brzesko-kujawskie obejmowało pięć powiatów sądowych, a inowrocławskie – dwa powiaty⁷.

Podziały kościelne

W latach 1123–1124 powstała nowa diecezja, włocławska, w skład której włączono część diecezji gnieźnieńskiej (okolice Kruszwicy) i płockiej (okolice

---

¹ Tamże, s. 220.

² Tamże, s. 222–224; J. Sperka, *Wojny Władysława Jagiełły z księciem opolskim Władysławem (1391–1396)*, Cieszyn 2003, s. 33.

³ A. Supruniuk, *Rządy Siemowita IV na Kujawach Brzeskich w latach 1383–1398*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 15, 2001, s. 39–62.

⁴ Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw*, s. 229.

⁵ K. Górski, *Starostwie malborscy w latach 1457–1510. Pierwsze półwiecze polskiego Malborka*, Toruń 1960, s. 22.

⁶ *Volumina Legum*, t. 1, Petersburg 1859, s. 124.

⁷ Z powodów technicznych nie mogła zostać uwzględniona ostatnio wydana praca: M. Danielewski, *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku*, Poznań 2016.

Włocławka). Biskupi tej diecezji nosili najpóźniej od 1187 r. tytuł biskupów kujawskich. Na przełomie XII i XIII w. diecezja miała już ustabilizowany zasięg: należały do niej wówczas Kujawy wraz z Kruszwicą i nadwiślańska część Pomorza Gdańskiego. Pod względem podziału kościelnego Kujawy należały więc do diecezji włocławskiej. Województwo brzesko-kujawskie należało do archidiakonatu włocławskiego, a inowrocławskie do archidiakonatu kruszwickiego¹. W świetle dotychczasowych badań stosunkowo dobrze jest znana sieć parafialna. Od połowy XIII do początku XVII w. liczba parafii powiększyła się z 15 do 176 (tab. 1).

Tab.1: Rozwój sieci parafialnej na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej od połowy XIII do początku XVII w.^a

Dekanat	Liczba parafii			
	1250	1327	1527	1600–1628
Inowrocławski	2	17	24	23
Bydgoski	1	2	12	13
Kruszwicki	3	7	12	12
Radziejowski	–	16	21	22
Raciąski	1	15	21	22
Brzeski	4	17	30	30
Dobrzyński	1	1	9	9
Lipnowski	1	3	18	19
Rypiński	–	3	24	24
Razem	15	81	171	176

^a Nie uwzględniono 3 parafii diecezji gnieźnieńskiej i Duninowa w dekanacie gostynińskim w diecezji płockiej oraz parafii położonych w ziemi michałowskiej i lubawskiej.

Źródło: Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974, s. 56.

¹ I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*, „Prawo Kanoniczne”, R. IV, 1961, nr 1–4, s. 681–768.